

Received: July 22, 2026
Accepted: August 23, 2026
Available online: August 25, 2026

<https://doi.org/10.36078/987655582>

Original research article / Original tadqiqot maqolasi

A STATISTICAL ANALYSIS OF THE *KHAZOYIN UL-MAONIY* KULLIYAT

Ilyos ISMOILOV

Associate Professor, Doctor of Sciences (DSc) in Philology
Alisher Navo'i Tashkent State University of
the Uzbek Language and Literature
Tashkent, Uzbekistan
Email: ismoilovilyos891@gmail.com
ORCID iD: 0000-0002-8077-7914

Jasur SAFAROV

Independent Researcher
Alisher Navo'i Tashkent State University of
the Uzbek Language and Literature
Tashkent, Uzbekistan
Email: Safarovjasur0402@gmail.com
ORCID iD: 0009-0005-8923-9783

ABSTRACT

This study systematically examines the generic architecture and quantitative-statistical characteristics of *Khazoyin ul-maoniy*, the comprehensive collection regarded as the principal corpus of Alisher Navo'i's lyric heritage. The article consists of two parts. The first focuses mainly on statistical analyses of *G'aroyib us-sig'ar* and *Navodir ush-shabob* and their results, while the second presents general statistical findings for the *Badoye ul-vasat* and *Favoyid ul-kibar* divans and *Khazoyin ul-maoniy* as a whole.

The main aim is to identify patterns in the distribution of lyric genres across the divans, reveal their internal symmetry, and reconsider statistical data from previous textual studies from a contemporary perspective. To achieve this aim, the study systematizes the number of poetic works and bayts in each divan, comparatively examines differences between Professor Hamid Sulaymon's earlier calculations and the author's new statistical results, and substantiates the textual and source-based reasons for these discrepancies.

The study employs quantitative-statistical, comparative-historical, and structural methods, together with contemporary approaches such as semantic analysis and the symbolism of colors, at the intersection of literary studies, textual scholarship, and digital humanities. The findings show that the distribution of 3,132 poetic works and 22,445.5 bayts across the four divans follows a consistent artistic and compositional design, reflecting the successive stages of the lyrical hero's spiritual and moral development. Comparative analysis reveals only a minimal difference of five bayts between the author's calculations and those recorded by H.Sulaymon, with its objective textual and textual-critical causes substantiated.

In conclusion, *Khazoyin ul-maoniy* is presented not as a random compilation of poems but as a coherent artistic microcosm constructed with remarkable mathematical precision. The findings provide an important methodological basis for the statistical study of poetic texts in Navo'i scholarship and open new perspectives for deeper research into the architectonics of Navo'i's lyric poetry.

© Ilyos Ismoilov, Jasur Safarov, 2026. Licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

Key words: Alisher Navo'i, *Khazoyin ul-maoniy*, lyric corpus, genre architecture, quantitative and statistical analysis, comparative textual criticism, Hamid Sulaymon, poetic symmetry, digital humanities, proportionality of bayts.

For citation:

Ismoilov, I., & Safarov, J. (2026). A statistical analysis of the *Khazoyin ul-Maoniy* kulliyat. *Philology Matters*, D(3), 3–26. <https://doi.org/10.36078/987655582>.

“XAZOYIN UL-MAONIY” KULLIYOTINING STATISTIK TAHLILI

Ilyos ISMOILOV

Filologiya fanlari doktori, dotsent
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Toshkent, O'zbekiston

Jasur SAFAROV

Mustaqil izlanuvchi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Toshkent, O'zbekiston

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotda Alisher Navoiy lirik merosining bosh qomusi sanalgan “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotining janriy arxitektonikasi va miqdoriy-statistik ko'rsatkichlari tizimli o'rganilgan. Maqola ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida asosan “G'aroyib us-sig'ar” va “Navodir ush-shabob”ga oid statistik tahlillar, ularning natijalari haqida so'z boradi. Ikkinchi qismda esa “Badoye ul-vasat” va “Favoyid ul-kibar” devonlari hamda “Xazoyin ul-maoniy” bo'yicha umumiy statistik tahlillar natijalari taqdim etiladi.

Maqolaning asosiy maqsadini kulliyot tarkibidagi lirik janrlarning devonlararo taqsimlanish qonuniyatlarini aniqlash, ularning ichki simmetriyasini ochib berish hamda mavjud tekstologik tadqiqotlardagi statistik ko'rsatkichlarni zamonaviy nuqtayi nazarlar asosida qayta ko'rib chiqish tashkil etadi. Mazkur maqsadni amalga oshirish yo'lida har bir devon kesimida she'riy janrlar soni va bayt ko'rsatkichlarini tizimlashtirish, professor Hamid Sulaymon tomonidan amalga oshirilgan avvalgi hisob-kitoblar bilan muallifning yangi statistik natijalari o'rtasidagi farqlarni qiyosiy o'rganish hamda mazkur tafovutlarning yuzaga kelish sabablarini manbalar doirasida asoslash kabi qator vazifalar bajarilgan.

Shu jarayonda qo'lyozma manbalarning struktur-semantik xususiyatlari va matniy tafovutlari atroflicha kuzatilgan. Adabiyotshunoslik, matnshunoslik va raqamli gumanitar fanlar kesishmasidagi statistik-miqdoriy tahlil, qiyosiy-tarixiy, strukturaviy metodlar hamda semantik va ranglar simbolikasi kabi zamonaviy yondashuvlardan foydalanilgan. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, “Xazoyin ul-maoniy” tarkibidagi jami 3132 ta she'riy asar va 22 445,5 baytning devonlar bo'ylab taqsimlanishi qat'iy badiiy-kompozitsion loyihaga asoslangan bo'lib, lirik qahramonning ruhiy-ma'naviy kamolot bosqichlarini izchil aks ettiradi. Solishtirma tahlillar jarayonida muallif tomonidan aniqlangan ko'rsatkichlar bilan H.Sulaymon qayd etgan ma'lumotlar o'rtasida jami 5 baytlik minimal tafovut borligi aniqlangan va uning obyektiv matniy-tekstologik sabablari dalillangan. Shuningdek, aniqlangan statistik qonuniyatlar kulliyot poetikasi hamda matniy strukturasi yaxlitligini yangicha rakursda baholashga imkon bergan.

Xulosa o'rinda mazkur kulliyot shunchaki tarqoq she'rlar to'plami emas, balki qat'iy matematik aniqlikda qurilgan mukammal badiiy mikrokosmos ekanligi qayd etilgan. Tadqiqot natijalari navoiyshunoslikda poetik matnlar strukturasi statistik metod yordamida tadqiq etishda muhim ilmiy-metodik manba bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, statistik tahlillardan olingan xulosalar

Navoiy lirikasi arxitektonikasini yanada chuqurroq tadqiq etishda yangi ilmiy istiqbollarni ochishga yordam berishi ta'kidlangan.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, “Xazoyin ul-maoniy”, lirik kulliyot, janrlar arxitektonikasi, miqdoriy-statistik tahlil, qiyosiy matnshunoslik, Hamid Sulaymon, she’riy simmetriya, raqamli gumanitar fanlar, baytlar mutanosibligi.

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КУЛЛИЯТА «ХАЗОЙИН УЛЬ-МАОНИЙ»

Ильяс ИСМАИЛОВ

Доцент, доктор филологических наук (DSc)
Ташкентский государственный университет узбекского языка и
литературы имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан

Джасур САФАРОВ

Самостоятельный соискатель
Ташкентский государственный университет узбекского языка и
литературы имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании системно изучаются жанровая архитектура и количественно-статистические характеристики «Хазойин уль-маоний», основного корпуса лирического наследия Алишера Навои. Статья состоит из двух частей. В первой части преимущественно рассматриваются результаты статистического анализа «Гаройиб ус-сигар» и «Наводир уш-шабоб», тогда как во второй представлены общие результаты статистического анализа диванов «Бадое уль-васат» и «Фавойид уль-кибар», а также «Хазойин уль-маоний» в целом.

Основная цель исследования заключается в выявлении закономерностей распределения лирических жанров между диванами, раскрытии их внутренней симметрии и переосмыслении статистических данных предыдущих текстологических исследований с позиций современного научного подхода. Для достижения этой цели систематизированы количество поэтических произведений и число бейтов в каждом диване, проведено сопоставительное исследование различий между ранее выполненными расчётами профессора Хамида Сулеймана и новыми статистическими результатами автора, а также обоснованы текстологические и источниковедческие причины выявленных расхождений.

В исследовании применены количественно-статистический, сравнительно-исторический и структурный методы, а также современные подходы, включая семантический анализ и анализ символики цвета, на стыке литературоведения, текстологии и цифровой гуманитаристики. Результаты показывают, что распределение 3132 поэтических произведений и 22 445,5 бейта между четырьмя диванами основывается на последовательной художественно-композиционной структуре и отражает этапы духовно-нравственного развития лирического героя. Сопоставительный анализ выявил лишь минимальное расхождение в пять бейтов между расчётами автора и данными Х.Сулеймана; объективные текстологические и текстокритические причины этого расхождения получили обоснование.

Кроме того, выявленные количественные закономерности позволяют уточнить структурно-композиционную организацию диванов и определить взаимосвязь между их жанровым составом и общей поэтической концепцией произведения. В заключение «Хазойин уль-маоний» рассматривается не как случайное собрание стихотворений, а как целостный художественный микрокосмос, построенный с высокой математической точностью. Полученные результаты создают важную методологическую основу для статистического изучения поэтических текстов в навоиведении и открывают новые перспективы для более

глубокого исследования архитектоники лирики Навои.

Ключевые слова: Алишер Навои, Хазойин уль-маоний, лирический корпус, жанровая архитектура, количественно-статистический анализ, сравнительная текстология, Хамид Сулейман, поэтическая симметрия, цифровая гуманитаристика, пропорциональность бейтов.

KIRISH

Adabiyotshunoslikda lirik asarlarning badiiy qimmati ularning nafaqat g'oyaviy mazmuni, balki muayyan muvozanatga solingan kompozitsion qurilishi, janriy mukammalligi va yaxlitligida namoyon bo'ladi. Janrlar tizimi va lirik shakllarning o'zaro mutanosibligi asarning estetik ta'sir kuchini oshiruvchi asosiy omillardan hisoblanadi. Chinakam so'z san'atkorlari, jumladan, Alisher Navoiy asarlarining badiiy-estetik qimmati ham mazkur jihatlar bilan o'lchanadi. Navoiy bu borada shu darajada mahoratli ediki, Xondamir yozganidek, agar ilgari o'tgan shoirlar uning muborak zamonida bo'lsalar edi, so'zlash daftarini yig'ishtirib qo'yib, dunyo tevaragidan uning fazilat uyi ostonasiga qarab yugurar edilar [Xondamir, 1967: 44].

Alisher Navoiy ijodi klassik adabiyot taraqqiyotida badiiy tafakkur, falsafiy mushohada va janriy rang-baranglikning yuksak sintezini ifodalagan noyob hodisadir. Navoiy asarlarida lirik qahramonning dunyoqarashi va ruhiy evolyutsiyasi chuqur poetik tizim orqali talqin qilinadi. Ana shunday badiiy-falsafiy va tizimli konsepsiyalardan biri shoirning umr bo'yi yaratgan lirik merosini jamlagan "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti bo'lib, u Navoiy ijodida markaziy o'rinlardan birini egallaydi va shoir lirikasining g'oyaviy-badiiy tayanchini ifoda etadi.

Navoiyning asarlari barcha jihatdan nihoyat darajada rango-rangligi bilan ajralib turadi. Ularda voqea, qahramon, tabiat, narsa, buyum, inshoot, makon va zamon, tasvir va bayon, vazn, qofiya, saj' va badiiy vositalar har asarda: har bobda, har faslda, har bayt va har jumlada turlicha tovlanadi. Shu bilan birga, boshqalariga nisbati yo'q na bir bob, na bir fasl, na bir bayt yoki jumla, na bir so'z, na bir ma'no va na bir tovush bor [Rustamov, 1979: 126].

Shu asosda mazkur tadqiqotning maqsadi Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti tarkibidagi lirik janrlarning janriy va miqdoriy-statistik mutanosibligini aniqlash hamda uning inson hayoti bosqichlari va badiiy reja bilan uzviy bog'liqligini ochib berishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi:

- "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti janrlar tarkibi va ularning devonlararo taqsimlanish qonuniyatlarini tizimli ravishda o'rganish;
- har bir devon tarkibidagi she'rilar va baytlar sonining aniq miqdoriy ko'rsatkichlarini aniqlash;
- kulliyotdagi g'azal, qit'a, ruboiy, fard va boshqa lirik janrlarning devonlararo taqsimotdagi arxitektonik rolini tahlil qilish;
- professor H.Sulaymon tadqiqotlarida keltirilgan she'r va bayt ko'rsatkichlari bilan muallif tomonidan olib borilgan yangi statistik hisob-kitoblarni qiyoslash;
- aniqlangan miqdoriy farqlarning sabablarini nashrlardagi tekstologik xususiyatlar bilan bog'liqligini ilmiy jihatdan asoslash.

Alisher Navoiy “Xazoyin ul-maoniy”ni tuzishda salaflar ijodidagi an’anaviy devon tartibini shunchaki davom ettirmadi, balki kulliyot tarkibida inson hayotining to’rt bosqichini aks ettiruvchi mukammal kompozitsiya – sistema yaratdi.

Navoiyning xayoli shunchaki xayol emas, balki ayni haqiqat edi. U buyuk so‘z san’atkorlari, xamsanavislar bilan ijodiy bahslashgan, katta sinovda mislsiz muvaffaqiyatlarga erishgan edi. Uning adabiyot tarixidagi o‘rni Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy va Jomiy kabi dohiy san’atkorlar qatorida edi. Bu tarixning, so‘z san’ati taraqqiyotining, asrlarning bahosi va faxri edi [Mallayev, 1991: 149].

Devonlar tarkibini shakllantirishda an’anaviy lirik janrlarga murojaat etar ekan, shoirning maqsadi faqatgina she’rlar to‘plamini yaratish emas, balki ular vositasida inson ma’naviy kamolotining bolalikdan keksalikkacha bo‘lgan yo‘lini izchil ifodalash bo‘ldi. “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida ilk yoshlik hayratlari va beg‘ubor tuyg‘ular talqin etilsa, “Navodir ush-shabob”da yoshlik davrining jo‘shqin ehtirolari va ruhiy to‘lqinlari aks etadi. “Badoye ul-vasat”da hayotiy tajriba, o‘rta yosh falsafasi va intellektual kamolot mujassamlashsa, “Favoyid ul-kibar” devoni zamiridagi keksalik, donishmandlik va tasavvufiy-ma’naviy xulosalar esa hayot falsafasini chuqur ochib beradi. Kulliyot sujetida va janriy qurilishida ushbu izchillik muallif nazarda tutgan asosiy g‘oyaviy-badiiy maqsadni ochiqlashda eng muhim vazifani bajaradi.

Navoiyshunoslikda “Xazoyin ul-maoniy” tarkibi va uning tekstologik ko‘rsatkichlari masalasi turli nuqtayi nazarlardan o‘rganilgan. Professor H.Sulaymonov kulliyot tekstlarini o‘rganish va nashrga tayyorlashning asosiy masalalarini tadqiq etib, devonlardagi she’r va baytlar miqdorini aniqlash borasida ulkan tekstologik ishlarni amalga oshirgan. Akademik A.Hayitmetov “Xazoyin ul-maoniy” devoni takmili va uning tuzilish qonuniyatlarini o‘rgangan bo‘lsa, Maqsud Shayxzoda asarning g‘oyaviy va badiiy-falsafiy xususiyatlarini tadqiq etgan. Y.Is‘hoqov esa o‘z tadqiqotlarida Navoiy she’riyatining janriy tabiati va poetik tizimi xususiyatlarini ochib bergan. Undan tashqari, A.Abdug‘afurov, M.Hakimov, A.Rustamov, S.G‘aniyeva, Sh.Sirojiddinov, K.Mullaxo‘jayeva, Z.G‘afforova, F.Karimova va boshqa navoiyshunoslar ham “Xazoyin ul-maoniy”ning matnshunosligi, manbashunosligi, poetikasi hamda mazmun qatlamlarini tadqiq etish orqali kulliyotning ilmiy o‘rganilishiga munosib hissa qo‘shganlar. Ushbu tadqiqotlar kulliyotning alohida matniy va nazariy jihatlarini yoritgan bo‘lsa-da, devonlardagi har bir janr va bayt ko‘rsatkichlarining aniq miqdoriy mutanosibliigi hamda tadqiqotlar o‘rtasida yuzaga kelgan hisob-kitob farqlari hali to‘liq kompleks tahlil etilgan emas.

Navoiyshunoslikdagi ayni holat mazkur tadqiqotning ilmiy muammosini belgilaydi: “Xazoyin ul-maoniy” ko‘pincha umumiy adabiy-badiiy tahlillar yoki alohida qo‘lyozma tavsiflari doirasida o‘rganilgan, biroq uning matematik aniqlikda qurilgan ichki simmetriyasi, janrlarining muayyan matematik muvozanatga tayangan yaxlit kompozitsion sistema ekanligi hamda nashrlardagi bayt ko‘rsatkichlari farqining sabablari statistik asosda yetarlicha yoritilgan emas.

TADQIQOT METODLARI

Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti janrlar

arxitektonikasi, miqdoriy ko'rsatkichlari va ichki strukturaviy mutanosibligini aniqlash hamda tizimli yoritish maqsadida zamonaviy adabiyotshunoslik, matnshunoslik va gumanitar fanlar kesishmasidagi zarur metodlardan samarali foydalanildi. Ishning nazariy-metodologik asosini badiiy matn va uning janriy-statistik parametrlarini tizimli hamda konseptual yondashuv asosida tahlil qilish tamoyillari hamda mavjud tadqiqotlar xulosalari tashkil etadi.

O'rganish jarayonida, avvalo, matn bilan ishlash va filologik tahlil metodi qo'llanildi. Navoiy she'riyatining janriy xususiyatlari, kulliyot tarkibidagi g'azal, qit'a, ruboiy va fard kabi lirik shakllarning o'ziga xos poetik tabiati bevosita matn strukturasidan kelib chiqqan holda tahlilga tortildi.

Statistik va miqdoriy tahlil metodi tadqiqotning yetakchi yo'nalishini belgilab berdi. Ushbu metod vositasida kulliyot tarkibidagi jami 3132 ta she'riy asar va 22 445,5 baytning to'rt devon bo'yicha taqsimlanish chastotasi, o'rtacha hajmiy ko'rsatkichlari hamda g'azallarning harflar kesimidagi miqdoriy dinamikasi aniq matematik me'yorlar asosida tizimlashtirildi.

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, matnshunoslik, tavsifiy hamda statistik tahlil metodlaridan samarali foydalanildi. Shuningdek, adabiyot namunalarini qiyosiy o'rganishda qo'llanilgan ilmiy-metodik yondashuvlar ham inobatga olindi [Abduraimova, 2025].

Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy metod muhim o'rin tutdi. Ushbu usul orqali professor H.Sulaymonning matniy hisob-kitoblari bilan muallif tomonidan olib borilgan yangi statistik natijalar o'zaro solishtirildi. Natijada vujudga kelgan 5 baytlik tafovut va ayrim lirik janrlar kesimidagi hajmiy farqlarning obyektiv matniy sabablari qiyosiy tahlil orqali isbotlandi. Shuningdek, tadqiqotda o'ziga xos ilmiy yangilik sifatida semantik va ranglar simvolikasi yondashuvi qo'llanildi. Bunday yondashuv yordamida to'rt devon nomlari bevosita keltirilmadan, ularning g'oyaviy-mazmuniy yo'nalishi (yoshlik, yigitlik, o'rtayasharlik va keksalik) shartli ranglar (yashil, qizil, oltin-sariq va binafsha) bilan o'zaro muvofiqlashtirildi. Bu esa lirik qahramonning butun kulliyotda namoyon bo'luvchi ruhiy-ma'naviy evolyutsiyasini vizual model ko'rinishida taqdim etish imkonini berdi.

Bundan tashqari, strukturaviy-arxitektonik tahlil metodi orqali "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotining yaxlit kompozitsiyasi va tizimli qurilishi asoslab berildi. Mazkur yondashuv lirik janrlarning devonlar bo'ylab taqsimlanishi (g'azallarning teng 650 tadan bo'linishi, ruboiy va fard kabi janrlarning boshlang'ich va yakuniy devonlarda lokallashishi) tasodifiy bo'lmay, balki shoirning qat'iy rejalashtirilgan muazzam badiiy arxitekturasini mahsuli ekanini ko'rsatdi. Tadqiqot jarayonida tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, umumlashtirish va tizimlashtirish kabi umumiy tahlil usullaridan ham samarali foydalanildi. Mazkur metodlar majmuyi "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotining janriy tarkibi va matematik aniqlikda qurilgan poetik sistemasini kompleks yoritish imkonini berdi hamda tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanishiga xizmat qildi.

Maqoladagi barcha statistik tahlillar "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotining 2011-yilda G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi tomonidan chop

etilgan “To‘la asarlar to‘plami” tarkbidagi 1-, 2-, 3-, va 4-jildlar asosida amalga oshirildi.

NATIJALAR

“Xazoyin ul-maoniy” Navoiy ijodidagi eng yirik asarlardan biri bo‘lib, unda shoirning turli davrlardagi badiiy tafakkuri mujassamlashgan. 1492–1498-yillar o‘rtasida Navoiy o‘zining avvalgi ikki devoni “Badoye ul-bidoya” bilan “Navodir un-nihoya”dagi she‘rlariga bu ikki devondan so‘ng yaratilgan she‘rlarni qo‘shib, XV asr poyeziyasining buyuk qomusi hisoblangan to‘rt qismli “Xazoyin ul-maoniy” devonini tuzdi. Kulliyot yaratilgan vaqt haqidagi fikrlar umumiy bo‘lib, asarning qaysi yilda yaratilganligi haqida aniq dalil yo‘q. Bu masalada hali yakdil xulosaga kelinmagan bo‘lib, olimlar turli farazlarni ilgari surishadi. Jumaladan, H.Sulaymon “Xamsatul mutahayyirin”ga tayanib, “Xazoyin ul-maoniy”ni tuzish g‘oyasi 1492-yil paydo bo‘lganligi, kulliyot 1492–1498-yillar oralig‘ida tuzilib, buning uchun 6-7 yil sarflanganligini qayd qiladi [Sulaymonov, 2024].

A.Abdug‘afurov ““Xazoyin ul-maoniy” jumboqlari” nomli maqolasida bu borada bir qancha mulohazalarni aytadi: 1. Ko‘pchilik olimlar manba va dalillarga asoslanmasdan H.Sulaymon fikrini tahrirsiz takrorlagan, hattoki, ayrimlar 1499-yilni ham tilga olishgan. 2. “Xazoyin ul-maoniy”dagi she‘rlarni Navoiy butun umri davomida yozgan, degan ta‘kidlarga aslo qo‘shilib bo‘lmaydi. 3. Kulliyot uch redaksiyadan iborat bo‘lib, 1491-yildayoq tuzilgan, oradan to‘rt yil o‘tgach, qayta tartiblanib, to‘ldirilgan va “Xazoyin ul-maoniy” majmuasiga birlashtirilgan. 1498-yili Navoiy bu ishga uchinchi bor qaytadan devonlarni boshdan-oyoq ko‘zdan kechirib, yangi she‘rlarini kiritadi, mukammallashtiradi hamda butun majmua uchun maxsus debocha yozadi [Abdug‘afurov, 1994: 9-10].

Bu kitobni shoir o‘zi bosib o‘tgan hayot yo‘lining to‘rt davriga (bolalik, yig‘itlik, o‘rtayasharlik va qarilik) moslashtirib, to‘rt devonga ajratgan. Birinchi devonni – “G‘aroyib us-sig‘ar” (رغصلا بىارغ), ikkinchi devonni – “Navodir ush-shabob” (بابشلا رداون), uchinchi devonni – “Badoye ul-vasat” (عىادب), to‘rtinchi devonni esa “Favoyid ul-kibar” (ربكلا دىاوف) deb atagan. Navoiy “Xazoyin ul-maoniy”ning ijodiy tarixini bayon qiluvchi maxsus debocha yozib, o‘zbek tilidagi lirik asarlari majmuasini tugalladi. Bu debocha (ساپس و ركش) “*Shukru sipos ul qodirg‘akim, chun adam osoyishgohidin vujud oroyishi ogohlarig‘a jilva berdi, insonni soyir maxluqotdin nutq sharafi bila mumtoz qildi*”, - so‘zlari bilan boshlanadi [Navoiy, 1998: 6].

Shoirning qariyb yarim asr davomida yaratgan she‘rlari umrining oxiriga kelganda hayotning to‘rt davriga moslashtirib, to‘rt kitobga ajratishi tabiiy va g‘oyat shartli bir hodisadir. Biroq shunga qaramay, “Xazoyin ul-maoniy”ning to‘rt kitobi o‘z zamonasining devon tartib etish an‘analari va qonun-qoidalariga to‘liq rioya qilgan holda zo‘r diqqat bilan tuzilgan va juda puxta kompozitsiyaga ega. Navoiy buyuk ijodkor sifatida to‘rt devonga yilning to‘rt fasliga moslashtirib nom qo‘yish bilan qanoatlanmagan. Ayni vaqtda u har faslning xronologik chegaralarini

yillar bilan ham aniqlagan, ya'ni har devonga kirgan she'rlarni qaysi yillar orasida yaratilganligini ko'rsatib, shoir yana shunday deydi: "Tufuliyyat avonikim, yetti-sekkiz yoshdin yigirma yoshqacha chenasa bo'lg'aykim, umr fusulining navbahori va hayot gulshanining shukufa-vu gulzoridur, aning madhida "G'aroyib us-sig'ar" bila sarf qildim. Shabob zamonikim, yigirmadin o'ttuz beshgacha desa bo'lg'aykim, ham bu fusulning yozidururkim, yigitlik chashmasorining hayotbaxshlig'ining og'ozidur, aning vasfida "Navodir ush-shabob" bila kechurdim. Va kuhulat ayyomikim, o'ttuz beshdin qirq beshga degincha qiyos qilsa bo'lg'aykim, bu fusulning xazonidurkim, tiriklik bog'ining bargrezining nishonidur, aning ta'rifida "Badoye' ul-vasat" bila o'tkardim. Va qirq beshdin oltmish yaqinig'achakim ta'yin qilsa bo'lg'aykim, bu fusulning qishidurkim, kishining xam qad bila adam yo'lig'a kirib, zamon ahli bila xayrbod qilishidur, aning duosida "Favoyid ul-kibar" bila nihoyatqa yetkurdim" [Navoiy, 2011: 18].

"Xazoyin ul-maoniy" til jihatdan ham shoirning boshqa asarlaridan ajralib turadi. Navoiy "Xazoyin ul-maoniy"da boshqa asarlarida uchramaydigan, o'z davrining jonli tilidan olingan, xalqona so'z va iboralarni ko'p ishlatgan. Demak, "Xazoyin ul-maoniy"ning tekstlarini o'rganish va nashr qildirish o'zining ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyatidan tashqari, shoirning dunyoqarashi, badiiy mahorati va til takomilining tadrijiy taraqqiyotini o'rganishda katta ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi [Sulaymonov, 2024: 58].

Navoiy she'riy merosining XX asrdagi ulkan tadqiqotchilaridan biri M. Shayxzoda "Xazoyin ul-maoniy"ga kirgan devonlarni o'rganish davomida Navoiyning bu kulliyotni tuzishda o'zi aytgan prinsiplarga izchil amal qilmaganini yaxshi payqadi va "Navoiyning lirik qahramoni haqida" degan ilmiy tadqiqotida bu to'g'rida quyidagi fikrlarni bildirdi: "Bu sarlavhalarda, birinchi qarashda har devonining yozilgan davri (bolalik, yoshlik, o'rtayasharlik va qarilik)ga oid muallif tomonidan ochiqdan ochiq ko'rsatma borday tuyiladi. Lekin "Chor devon"dagi she'rlarning mazmuni va badiiy xususiyatlari bilan tanishgan har kishiga bu taqsimotning shartli, yana to'g'risi, simvolik bir mohiyatda bo'lgani ayon bo'ladi" [Shayxzoda, 1972: 160].

A. Hayitmetov ham M. Shayxzoda fikrlarini tasdiqlab shunday yozadi: "Navoiy avvalida chindan ham, o'zi aytganidek, bu devonini xronologik tartibda tuzishga kirishib, uning birinchi nusxasini shoh huzuriga shu shaklda olib kelgan. Lekin Navoiy o'z devonlarini shu tartibda tuzgan bo'lsa, ularning hajmi g'oyat xilma-xil bo'lib, qarilik she'rlarini o'z ichiga olgan so'nggi devoni juda katta, beso'naqay bo'lib ketgani aniq. Chunki, bu davrda u juda ko'p she'r yozgan edi. Bolalik devoni esa, tabiiyki, eng kichik hajmni tashkil etgan bo'ladi. Husayn Boyqaro bu ahvolni ko'rib, albatta, Navoiy devonlarini bu majmuada bir xil hajmda, mazmunangina emas, shaklan ham bir-biriga muvofiq bo'lishini istagan bo'lishi ehtimoldan uzoq emas. Devonlarga bir miqdorda 650 tadan g'azal joylanganligi Husayn Boyqaro bilan suhbatdan keyin yuz bergan bo'lsa kerak" [Hayitmetov, 1998: 22].

"Xazoyin ul-maoniy" kulliyotining tom ma'nodagi muharriri shaxsan Sulton Husayn Boyqaroning o'zi bo'lib, buni Alisher Navoiy iftixor bilan qayd etgan. Shu sababli ham podshoh uning ash'orlarini tahrirdan o'tkazganligini ta'kidlab, "har

gʻazalni tartib yuzidin oʻz oʻrnigʻa raqam qilgan”ligini aytib, devonda Sulton Husayn Boyqaroning diqqati yetmagan va fikr bildirmagan biror qismi yoʻqligini bildirgan. Mazkur taʼkidlar kulliyotning kompozitsion tuzilishida shohning ham sezilarli va eʼtirofga loyiq hissasi borligini oydinlashtiradi [Karimova, 2020: 119-120].

Sulton Husayn – Husayniyning Alisher Navoiy sheʼrlarini tahrir qilishi bilan bogʻliq masala bahsli boʻlib, u A.Abdugʻafurovning “Xazoyin ul-maoniy jumboqlari” nomli toʻrtinchi maqolasida ham davom etgan, unda muallif uzil-kesil “... Husayn Boyqaro uning nazmini qusurli va tahrirga muhtoj deb hisoblamagan, “isloh” etmagan” deb xulosa qiladi va dalillar keltiradi [Abdugʻafurov, 1994: 3]. A.Malikov ham bu borada munosabat bildirib, quyidagi fikrni ilgari suradi: “Temuriy podshohlar, xususan, Sulton Husayn Boyqaroning tasavvuf taʼlimotiga yuksak ehtiromini hisobga olsak, shuningdek, temuriylarning aksari sheʼriyatni nozik tushuna bilish isteʼdodiga ega boʻlganligini nazarda tutsak, podshoh Alisher Navoiy gʻazallariga nafaqat misralariga munosabat bildirganligini, balki tahrir qilganligini va buni shoir faxr bilan qabul etganligini tasavvurga keltirish qiyin emas” [Malikov, 2026: 24].

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda aytish mumkinki, Husayniy va Navoiy oʻrtasidagi doʻstlik nihoyatda mustahkam boʻlgan. Tahrir masalasida Navoiy shoh shoirning koʻmagiga tayangani ham kuzatiladi. Biroq bu holatni Husayniy Navoiy sheʼrlarini mazmunan oʻzgartiradigan, koʻp xatolar topadigan darajada deb talqin etish toʻgʻri emas. Aksincha, tahrir jarayonida asosan ayrim noaniqliklar chiqqan taqdirda ikki ijodkorning oʻzaro muhokamasi asosida bartaraf etilgan boʻlsa kerak. Nima boʻlganda ham, asar mukammal koʻrinishda yaratildi va adabiyot uchun katta xazinaga aylandi.

Ushbu kulliyot aynan rejalashtirilgan holda tuzilgani uchun kishini hayratga soladigan turli simmetrik holatlarni kuzatish mumkin. Ularga xos muntazamlilik va tartib oʻquvchini shoirning badiiy-estetik tafakkur tarzi va olami tomon yaqinlashtiradi. Quyida shulardan ayrimlari haqida toʻxtalamiz.

Shoirning sheʼrda oʻz nomi yoki taxallusini uchinchi shaxs sifatida tasvirlashi poetik usul boʻlib, boshqa janrlarda, xususan, gʻazalda keng qoʻllaniladi. Bunday usul sheʼrdagi tasvirga maʼlum darajada obyektivlik bagʻishlab, shoirni individual shaxs emas, balki umumlashgan lirik qahramon sifatida gavdalantiradi [Hayitmetov, 1983: 72].

Navoiy gʻazallarida taxallusni aynan maqtaga emas, boshqa baytga qoʻyish hollari ham uchraydi, yaʼni odatda maqtada qoʻllaydigan taxallusni undan tepadagi baytda qoʻllaydi. Hatto bir necha gʻazallarida taxallus qoʻllamaslik holatlari ham kuzatiladi. Bu ayrim gʻazallarning toʻliq emasligidan dalolat beradi yoki muallifning boshqa bir xohishi sababidan taxallus qoʻllamagan boʻlishi mumkinligini anglatadi. Shuningdek, muallif maqtaʼda “ey Navoiy”, “Navoiyo” deya oʻziga xitob qiladi. Bundan koʻrinadiki, gʻazal Navoiy ijodiga xos anʼanaviy uslubda yakunlangan. Shoir oʻz taxallusini keltirish orqali nafaqat asarning muallifini bildiradi, balki lirik kechinmalarini oʻz shaxsiy ruhiy holati bilan bogʻlaydi. Bu esa baytga samimiylilik, ichki muvozanat va badiiy taʼsirchanlik bagʻishlaydi. Ayniqsa, u oʻziga nasihat qilayotgandek koʻrinsa-da, aslida shu pand-u nasihatlar orqali oʻquvchiga ham

murojaat qiladi. Ya'ni, shoir o'z qalbi bilan suhbat qurish orqali jamiyatga, insonlarga ma'naviy xulosa va ibrat yetkazishga intiladi. Bu hol maqta'ning badiiy va tarbiyaviy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

G'azal radiflari ba'zida bir harf doirasida bir necha g'azalda takrorlanadi. Bu esa shoirning ayni radif orqali turli mazmun va badiiy g'oyalarni ifodalashga urg'u berganini ko'rsatadi. Radif haqida to'xtalar ekanmiz, birinchidan, Navoiy ham ba'zan qofiyaga yondosh sifatida radifning musiqiylikni yuzaga keltirish xususiyatidan samarali foydalanishga harakat qiladi. Ikkinchidan, muallif radiflar orqali aynan bir ma'no yoki mazmunga ta'kid yuklamoqchi bo'ladi. Misol uchun, "Badoye ul-vasat" devonining 280-g'azali "shart" radifli g'azali hisoblanib, unda "*xammor shart, zunnor shart, bisyor shart, izhor shart, afgor shart, ozor shart, kajraftor shart*" kabi birikmalar qofiya jamlagan mazmunga ta'kid yuklagan. Uchinchidan, radiflar ritmik va mazmuniy markaz sifatida g'azallar kompozitsiyasini shakllantirishda muhim poetik unsur vazifasini bajargan.

Navoiy radiflari haqida adabiyotshunos M.Hakimov qiziq izlanishlarni amalga oshirgan. Uning tahlillari aniqligi bilan ajralib turadi: "Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy"siga kirgan g'azallarning radifi leksik jihatdan qanday ekanligini bilish uchun biz barcha g'azallarning radifini tekshirib chiqdik. Natijada quyidagi holat ma'lum bo'ldi:

"G'aroyib us-sig'ar" devonida 270 ta g'azal o'zbekcha so'zli radif bilan yozilgan. Bulardan 224 tasi bir so'zli radif (132 radif fe'l-so'zdan), 46 tasi ikki so'zli radif (31 radif fe'l-so'zdan)dan tashkil topgan. 57 ta g'azalning radifi arabcha, forsha so'zdan iborat. "Navodir ush-shabob" devonida 241 ta g'azal o'zbekcha so'zli radif bilan yozilgan. Bulardan 203 tasi bir so'zli radif (199 radif fe'l-so'zdan), 35 tasi ikki so'zli radif (15 radif fe'l-so'zdan), 2 tasi uch so'zli radif (1 radif fe'l-so'zdan), 1 tasi to'rt so'zli radif (fe'l-so'z)dan tashkil topgan. 68 ta g'azalning radifi arabcha, forsha so'zdan iborat. "Badoyi' ul-vasat" devonida 263 ta g'azal o'zbekcha so'zli radif bilan yozilgan. Bulardan 216 tasi bir so'zli radif (124 ta fe'l-so'zli radif), 1 tasi to'rt so'zli radif (fe'l-so'z)dan tashkil topgan. 83 ta g'azalning radifi arabcha, forsha so'zdan iborat. "Favoyid ul-kibar" devonida 275 ta g'azal o'zbekcha so'zli radif bilan yozilgan. Bulardan 231 tasi bir so'zli radif (140 radif fe'l-so'z), 41 tasi ikki so'zli radif (20 radif fe'l-so'z), 3 tasi uch so'zli radif (2 radif fe'l-so'z)dan tashkil topgan. 84 ta g'azalning radifi arabcha, forsha so'zdan iborat. Shunday qilib, "Xazoyin ul-maoniy"dagi 2600 g'azalning 1049 tasi o'zbekcha so'zli radif bilan yozilgan. Bu har bir devon (I devonda – 270, II devonda – 241, III devonda – 263, IV devonda – 275 g'azal)dagi g'azallarning 40 foizidan iborat, 2600 g'azalning 289 tasi arabcha, forsha radif bilan yozilgan. Bu har bir devon (I devonda – 57, II devonda – 68, III devonda – 83, IV devonda – 81 g'azal) bo'yicha 10 foiz g'azalni tashkil qiladi.

Demak, Navoiy o'z g'azallarining ko'p qismini jonli tilga mansub turkiy so'zlar bilan radiflab musiqiy, ohangdor, o'ynoqi, xalqchil bo'lishiga erishgan. Ayni chog'da aksariyat radiflarni fe'l so'zlardan olishga intilgan. Radifning aksari fe'ldan bo'lishi xalq poetik asarlariga – dostonlar, termalar, qo'shiqlarga xosdir. Yuqorida aytganimizdek, fe'l-radiflar har bir devonda 25 foizni tashkil qilsa-da, biroq ayrim

harflarga yozilgan gʻazallarda feʼl radiflar katta miqdordadir. Masalan, “Xazoyin ul-maoniy”da “sh” harfiga yozilgan gʻazallardan 64 tasida radif mavjud. Buning 44 tasida radif feʼldan yasalgan yoki radifli gʻazallarning 65 foizidir. Toʻrt devon boʻyicha “r” harfida 140 ta radifli gʻazal bor. Uning 126 tasining radifi feʼl-soʻzlardir yoki feʼl-radiflar 90 foizni tashkil qiladi (14 ta gʻazalning radifi ot va boshqa soʻz turkumlaridan olingan). Bu raqamlar Navoiy radif qoʻllashda feʼllardan faol, rang-barang foydalanganidan guvohlik beradi. Xalq ogʻzaki ijodi asarlarida aksariyat qofiya va radif feʼldan boʻlishi xususiyatini Navoiy oʻzbek sheʼriyatiga, xususan, gʻazaliyotga keng tatbiq qilgan va uni rivojlantirgan. Chunki, feʼl-soʻzlardan koʻproq qofiya va radif tanlashdan maqsad, insonning turli xil, eng nozik ichki psixologik xususiyatlarini toʻliqroq ochib berishga intilishdan iboratdir” [Hakimov, 1979: 86-87].

Kulliyotda “ng” tovushi bilan bogʻliq qiziq holatlar kuzatiladi. Mazkur tovush bilan tugallangan gʻazallar “Favoyid ul-kibar”ning kof (ك) harfi tarkibida 28 ta, “Badoyeʼ ul-vasat”da esa 27 ta uchraydi. Ushbu gʻazallar gof (گ) harfi ostida yozilgan boʻlib, *ng* tovushini ifodalash uchun ham ishlatiladi. Biz foydalanayotgan 10 jildlik toʻplamda gof (گ) harfi kof (ك) harfi ichiga kiritilgan. Yana shuni aytish lozimki, aynan gof tovushiga bironta gʻazal yozilmagan. Ehtimol, bu eski yozuvdan koʻchirilishi bilan bogʻliqdir. Undan tashqari, 8 baytli gʻazallar “Badoyeʼ ul-vasat”ning “re” (ر) harfida 5 ta gʻazalda kuzatilishi bilan eng yuqori koʻrsatkichni tashkil etadi. “Badoyeʼ ul-vasat”da “ze” (ز) harfi tarkibida “koʻj” radifli gʻazal keltirilgan. Eʼtiborli jihati shundaki, bu gʻazal barcha devonlarda aynan shu radif bilan uchraydi. Hatto toʻrt devonning barchasida 222-gʻazal “koʻj” radifli gʻazaldir. Bu hol, nazarimizda, harflar tartibida “re(ر)”, “ze(ز)”, “je(ج)” kabi shaklan bir-biriga yaqin, faqat nuqtalari bilan farqlanuvchi harflar ketma-ket kelgani bilan bogʻliq. Bu yerda “j” portlovchi tovushni emas, balki fors tiliga xos sirgʻaluvchi “je” tovushini ifodalaydi va bu tovush turkiy tilga xos emas. Demak, Navoiy eski alifboga forslar tomonidan qoʻshilgan harflar asosida ham gʻazallar bitish orqali devon strukturasi mukammalligiga intilganini koʻrish mumkin. Navoiyning gʻazallarni har bir devonda alifbo harflari boʻyicha teng hajmda tartiblagani taqsimga loyiqdir.

Qayd etish kerakki, “Soʻz ustodlari turlashdan faqat voqea, qahramon va narsalar hamda ularning tasviridagina emas, bayonda ham mukammal foydalanadilar. Bir voqea, narsa yoki tushunchani har xil soʻz va iboralar bilan, bir fikrni gapning turlicha koʻrinishlari bilan ifodalash mumkin. Tilni mukammal bilgan shoir oʻz asarini rang-barang qilishda tilning bu xususiyatidan ham samarali foydalanadi. Soʻz sanʼatining bu bobida ham Navoiyga yetadigan shoir yoʻq” [Rahmatullayeva, 1965: 169].

MUNOZARA

Kulliyotning avvali boʻlgan “Gʻaroyib us-sigʻar” devonini koʻzdan kechirar ekanmiz, undagi ajoyibotlariga guvoh boʻlib boramiz. “Gʻaroyib us-sigʻar”da gʻazallar harflar kesimida turli hajmda taqsimlangan. Alif (ا) dan yo (ي) harfigacha boʻlgan harflar tizimi barcha toʻrt devonda bir xil tartibda joylangan. Bu holat devonning ichki simmetriyasi va oʻziga xos kompozitsion tartibini yuzaga chiqarib,

muallifning ijodiy uslubi hamda estetik dididan dalolat berib turadi. Xususan, alif (ا) harfi ostida barcha to'rt devonda aynan 39 tadan g'azal berilgan. Aytish mumkinki, Navoiy sun'iy ravishda son to'ldirishga intilmagan. Agar maqsad shunchaki ramziy mukammallik bo'lganida, ehtimol, 40 ta qilishi mumkin edi. 39 ta bo'lib qolishi esa devonga g'azallarni tabiiy saralash asosida joylashtirganini ko'rsatadi. Ya'ni, u sonni emas, badiiy sifat va tartibni ustun qo'ygan, lekin Navoiyning 39 sonini to'rt devonda muntazam ushlab turgani ham haqiqat. Yana bir ehtimol – 40 soni Sharq xalqlari tafakkurida “kamolot” ramzi hisoblangani uchun Navoiy undan bir pog'ona kam sonni qoldirib, ma'nodagi ochiqlik yoki davomiylik hissini saqlagan bo'lishi ham mumkin.

“G'aroyib us-sig'ar”da g'azallar harflar kesimida son jihatidan turlicha taqsimlangan: Lomalif (ل) va pe (پ) (harflarida 2 tadan, se (ث) va zol (ذ) harflarida 3 tadan, jim (ج), itqi (ط), izg'i (ظ) va zod (ض) harflarida 4 tadan, chim (چ) va sod (ص) harflarida 5 tadan, he (ح) va fe (ف) harflarida 6 tadan, xe (خ) va ayn (ع) harflarida 7 tadan, shin (ش) va lom (ل) harflarida 29 tadan, be (ب) harfida 27 ta, te (ت) harfida 20 ta, dol (د) harfida 15 ta, re (ر) harfida 67 ta, ze (ز) harfida 24 ta, sin (س) harfida 19 ta, qof (ق) harfida 13 ta, kof (ك) harfida 42 ta, mim (م) harfida 45 ta, nun (ن) harfida 68 ta, vov (و) harfida 15 ta, hoyi havas (ه) harfida 52 ta va yo (ي) harfida 76 ta g'azal mavjud. Shuningdek, se (ث) harfidan boshlab jim (ج) harfigacha bo'lgan harflarda sonlar izchil ortib boradi: se (ث) — 3, jim (ج) — 4, chim (چ) — 5, he (ح) — 6, xe (خ) — 7.

Mazkur miqdordagi e'tiborga molik jihatlardan biri yo (ي) harfida boshqa harflarga nisbatan eng ko'p – 76 ta g'azal yozilganidir. Bu holat mazkur harfning fonetik imkoniyatlari kengligi bilan izohlanadi, ya'ni yo *i*, *e*, *y* kabi bir nechta tovushlarni ifodalash uchun xoslangan. Navoiy ijodida, ayniqsa, *i* tovushi faol qo'llanadi, buning natijasida egalik, kelishik qo'shimchalari va fe'l shakllari ko'p hosil qilinadi, bu esa g'azallar sonining ortishiga olib kelgan. Hoyi havas he (ه) harfi ham bir nechta tovushlarni ifodalashi sababli miqdor jihatidan yuqori o'rinlardan birini egallaydi. Nun (ن) harfi ostidagi g'azallarining ko'pligi *-din*, *-ni* kelishik qo'shimchalari, kelishiklarning *-n*, *-in* shakllari, shuningdek, *man*, *san*, *sin*, *sun* kabi bog'lamalar va radiflarning faol qo'llanilishi bilan bog'liq. Re (ر) harfi ostidagi g'azallarining ko'pligi esa *-dir*, *-dur* qo'shimchalari, shaxs va ko'plik fe'llari hamda radiflarning keng ishlatilishi bilan izohlanadi. Mim (م) harfi ostida *-um*, *-im* egalik qo'shimchalari, shaxs va son shakllari, radiflar va eski bog'lamalar ko'pligi sababli g'azallar soni ortgan. Kof (ك) harfi bilan bog'liq holatda *-dik*, *-moq/-mak* shakllari, radiflar hamda *ng* tovushining mavjudligi muhim rol o'ynaydi. *Ng* tovushi egalik, shaxs-son va zamon qo'shimchalari orqali shakllanib, ushbu harf ostidagi g'azallar sonining ortishiga xizmat qiladi.

Alif harfi esa *a* va *o* tovushlarini ifodalab, *-sa* shakli, shart mayli va radiflar orqali boyitilgan. Shin (ش) harfi ostidagi g'azallar asosan otlar va “*emish*”, “*etmish*” kabi to'liqsiz fe'llar hamda radiflar asosida tuzilgan. Lom (ل) harfi esa *-gil*, *-il* kabi buyruq shakllari va radiflar bilan bog'liq. Be (ب) harfi ostidagi g'azallar *-ib*, *-ub* ravishdosh qo'shimchalari hamda boshqa so'z birliklari orqali shakllangan bo'lsa, ze (ز) harfi asosan otlar va bo'lishsiz shakllar bilan ifodalanadi. Te (ت) harfi ostida esa

fe'l va ot so'z turkumlari uyg'unligi kuzatiladi. Sin (س) harfi esa inkor shakllari va radiflar bilan boyigan. Dol (د) harfi asosan sof so'zlardan tashkil topib, g'azallarga aniq ohang berishi bilan ajralib turadi. Vov (و) harfi bir nechta tovushlarni ifodalab, *-mu* so'roq yuklamasi bilan ham bog'liq holda ko'p qo'llanadi. Qof (ق) harfi *-moq* qo'shimchasi va radiflar bilan ifodalansa, g'ayn (غ) harfi *-lik, -lig'* qo'shimchalari orqali ancha boyigan. Xe (خ) harfi turli tovushlar va tutuq belgisi bilan ishlatiladi. He (ح) va fe (ف) harflari asosan radif va otlar asosida shakllangan. Chim (چ) harfi *-gach* qo'shimchasi bilan ko'p keladi. Sod (ص), jim (ج), zod (ض) va itqi (ط) harflari ham ot va radiflar orqali ifodalanadi. Izg'i (ظ) harfida radif nihoyatda ko'pligini ham alohida ta'kidlash zarur. Se (ث), zol (ذ), pe (پ) va lomaliif (ل) harflaridagi turkum g'azallar ham asosan radif asosida shakllangan.

Umuman olganda, har bir harf g'azal tarkibida o'ziga xos funktsiya bajaradi. Ba'zi harflar (yo (ی), nun (ن), mim (م)) til birliklarining ko'pligi sababli faol qo'llanilgan bo'lsa, boshqalari (chim (چ), izg'i (ظ)) faqat ohang va qofiya hosil qilish uchun ishlatilgan. Bu esa Navoiy ijodida mukammal she'riy tizim va nozik til muvozanati mavjudligini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkichlar boshqa devonlarda ham namoyon bo'ladi.

Ushbu devondagi g'azallar baytlar soni jihatidan bir necha xil yozilgan. Ular 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 baytlardir. Alisher Navoiy g'azallarida baytlar soni turlicha bo'lsa-da, 7 baytli g'azallar alohida ustunlikka ega bo'lib, bu holat tasodifiy emas. Birinchidan, 7 bayt badiiy jihatdan qulay shakl hisoblanadi. Bu hajm shoirga fikrni ixcham, ta'sirchan va ayni paytda mazmunan to'liq ifodalash imkonini beradi. G'azalning matla'dan boshlangan mazmuni bir necha baytda rivojlanib, maqta'da tabiiy yakun topadi. Natijada asar tuzilishida ichki muvozanat va yaxlitlik yuzaga keladi. Shuningdek, 7 baytli g'azallar o'qish va tinglash uchun ham qulay bo'lib, o'quvchi yoki tinglovchini ortiqcha charchatmaydi. Navoiy uzun g'azal mazmunning tarqoqlashishiga, qisqa g'azal esa fikrning yetarli ochilmay qolishiga olib kelishi mumkinligini teran idrok etgan. 7 bayt esa ana shu ikki holat orasidagi me'yorni, muvozanatni saqlagan. Navoiy g'azallarining askari 7 baytli ekani bevosita g'azalning ta'sir kuchi bilan bog'liq edi. Maqsud Shayxzoda ayni jihat haqida shunday yozadi: "Albatta lirik she'r juda ham katta bo'lishi uning badiiy ta'sirini kamaytiradi, kitobxondagi emotsional hislarni o'tmaslashtirib qo'yadi. Navoiy g'azallarining hokim formasi 7 yoki 9 baytlik g'azallardir. Ammo unda 8 va 10 baytli g'azallarini ham uchratish mumkin. Bu fakt shoirda badiiy zavqning qat'iy andozalarga ega bo'lganini, ta'sirotning haddu hududini yaxshi tasavvur qilganini ko'rsatadi" [Shayxzoda, 1972: 197].

Bir guruh olimlar g'azaldagi baytlar sonining chegaralanganligini uning musiqa san'ati bilan uyg'unligi misolida izohlashadi: "G'azal musiqa san'ati bilan, ayniqsa, maqomlar bilan chambarchas bog'liq holda taraqqiy qilgan. G'azaldagi baytlar soni kuy va hajmiga mutanosib bo'lmog'i, unga mos kelmog'i lozim edi. Ashula qilib aytilishi zarur bo'lgan she'r qisqa bo'lmasa, tinglovchiga ham, ijrochiga ham malol keladi, kuyning ta'sir kuchini susaytiradi" [Nosirov va boshq., 1979: 20].

Ikkinchidan, Sharq tafakkuri va tasavvufiy qarashlarda 7 soni muboraklik hamda ramziy ahamiyat kasb etadi. Yetti osmon, yetti qat yer, tasavvufdagi yetti

maqom kabi tushunchalar ushbu sonning mukammallik, uyg'unlik va komillik timsoli sifatida talqin qilinishiga asos bo'lgan. Navoiy g'azallarida 7 baytli shaklning keng qo'llanishi ham ana shu ramziy-estetik qarashlar bilan ham izohlanadi.

Bundan tashqari, turkiy she'riyatda ixchamlik va mazmun zichligi muhim estetik mezonlardan biri sanalgan. 7 baytli g'azal shakli esa obraz, tashbeh, tasavvufiy ishora va ruhiy kechinmalarni ortiqcha tafsilotlarsiz, ammo yetarli badiiy quvvat bilan ifodalash imkonini bergan. Navoiy "Badoye' ul-vasat"da g'azallarining hajmi borasida aytadi:

Navoiy she'ri to'qqiz bayt-u o'n bir bayt-u o'n uch bayt,

Ki lavh uzra qalam ziynat berur ul durri maknundin.

Bukim, albatta, yetti baytdin uksuk emas, ya'ni

Tanazzul aylay olmas rutba ichra yetti gardundin [BV, 696].

Alisher Navoiy ushbu qit'ada g'azallarining hajmiy va strukturaviy o'lchovlarini qat'iy bayon etadi. Shoir g'azal janrining arxitextonikasini yetti baytdan o'n uch baytgacha cheklar ekan, yetti baytli strukturani eng quyi me'yor (etalon) sifatida belgilaydi va uni koinotning yuksak tizimi – "yetti gardun" (yetti qavat osmon) rutbasi bilan qiyoslaydi. Statistik tahlillar shuni ko'rsatdiki, "Xazoyin ul-maoniy" tarkibidagi g'azallarning taqsimlanish chastotasi aynan shoir tomonidan ushbu qit'ada belgilangan konseptual me'yorlarga to'liq mos keladi. Bu esa Navoiy kulliyotida shakliy va miqdoriy muvozanat muayyan matematik-falsafiy qonuniyatlar asosida qurilganini isbotlaydi.

Yuqorida qayd etganimizdek, Navoiy devonlarni davrlarga bo'lish bilan birga yosh chegaralariga ham ajratgan. Bu haqda chuqur izlanish olib borgan professor H.Sulaymon "Xazoyin ul-maoniy tekstlarini o'rganish va nashrga tayyorlashning asosiy masalalari" nomli maqolasida shunday yozadi: "1-davr yoshlik lirikasi 1449–1461-yillar yoki 7(8) 20 yoshgacha, 2-davr yigitlik lirikasi 1461–1476-yillar yoki 20-35 yoshgacha, 3-davr o'rta yosh lirikasi 1476–1486-yillar yoki 35-45 yoshgacha, 4-davr qarilik lirikasi 1486–1499-yillar yoki 45-60 yoshgacha. To'rt devonning har biriga kirgan she'rlar xronologik jihatdan turli davrlarda yaratilgan bo'lib, devon ichida g'oyat aralash holda berilgan. Masalan, 24 yoshgacha yozgan she'rlaridan 132 tasini "Badoye ul-vasatda"da, 146 tasini "Favoyid ul-kibar"da ko'rsak, qarilik davda yaratilgan she'rlardan 159 tasini "G'aroyib us-sig'ar"da, 359 tasini "Navodir ush-shabob"da va 429 tasini "Badoye ul-vasatda"da uchratamiz" [Sulaymonov, 2024: 74].

"G'aroyib us-sig'ar" devonida g'azaldan tashqari bir qator boshqa she'riy janrlar ham uchraydi. Ularning umumiy miqdori g'azallarga nisbatan kam bo'lsa-da, devonning janr jihatdan rang-barangligini ta'minlab turadi. Xususan, devonda 1 ta mustazod (7 bayt), 3 ta muxammas (57,5 bayt), 1 ta musaddas (27 bayt), 1 ta tarjiband (100 bayt) hamda 1 ta masnaviy (147 bayt) mavjud (H.Sulaymon tadqiqotida masnaviy 148 bayt deb keltirilgan, bizningcha, bu qo'lyozma nusxalar yoki nashrlarda kuzatilgan farqlardir). Ushbu janrlar asosan murakkab kompozitsiyali she'riy shakllar bo'lib, ular orqali shoir kengroq mazmunni ifodalash imkoniga ega bo'lgan. Shuningdek, devonda 133 ta ruboiy (266 bayt) mavjud bo'lib, ular qisqa, ammo falsafiy mazmuni

chuqur she'riy shakl sifatida alohida o'rin egallaydi. Qit'alar soni esa 50 ta bo'lib, ular jami 138 baytdan iborat. Qit'alar tarkibi asosan 2 baytli (36 ta), qolganlari 3, 4, 5, 9 va 11 baytli ko'rinishlarda uchraydi.

Umuman olganda, mazkur devonda g'azal yetakchi janr bo'lsa-da, boshqa she'riy shakllar uning mazmuniy va kompozitsion imkoniyatlarini boyitib, devonning badiiy qamrovini kengaytirgan. Quyidagi jadvalda g'azallar kesimida qaysi harf ustunlik qilishi, baytlar soni jihatidan tadrijiy farqlanishi va ularning umumiy hajmi keltirildi. Ushbu devonda jami 840 ta she'r bo'lib, ularning umumiy hajmi 5715,5 baytni tashkil etadi. Quyida devonga oid raqamlarning batafsil jadvalini ko'rishingiz mumkin (1-jadvalga qarang):

1-jadval.

T/R	Harflar	Gʻazallar soni	Bayt tarkibi	Baytlar yigʻindisi	Harf boʻyicha jami baytlar	Harflar kesimida darajalanish	Baytlar kesimida darajalanish		
“Gʻaroyib us-sigʻar”									
1.	Alif	39	7/ 16 ta 8 / 2 ta 9 / 16 ta 10/ 2 ta 11/2 ta 13 / 1 ta	112 16 144 20 22 13	327	Yo ئ	76	5 baytlik	10
2.	Be ب	27	7 / 12 ta 8 / 3 ta 9 / 12 ta	84 24 108	216	Nun ن	68	6 baytlik	6
3.	Pe پ	2	7/ 1 ta 9/ 1 ta	7 9	16	Re ر	67	7 baytlik	3052
4.	Te ت	20	7/ 13 ta 8/1 ta 9/6 ta	91 8 54	153	He (hoyi havas) ه	52	8 baytlik	224
5.	Se ث	3	7/ 2 ta 9/ 1 ta	14 9	23	Mim م	45	9 baytlik	1467
6.	Jim ج	4	7/1 ta 8/1 ta 9/2 ta	7 8 18	33	Kof ك	42	10 baytlik	80
7.	Chim چ	5	7/ 3 ta 9 / 2 ta	21 18	39	Alif ا	39	11 baytlik	121
8.	He ح	6	7/ 3 ta 8/ 1 ta 9/ 2 ta	21 8 18	47	Shin ش	29	12 baytlik	-
9.	Xe خ	7	7/ 3 ta 9/4 ta	21 36	57	Lom ل	29	13 baytlik	13
10.	Dol د	15	7/ 7 ta 8/ 1 ta 9 / 5 ta 10/ 1 ta 11/ 1 ta	49 8 45 10 11	123	Be ب	27		

11.	Zol ذ	3	7/2 ta 9/1 ta	14 9	23	Ze ز	24		
12.	Re ر	67	7/48 ta 8/4 ta 9/13 ta 10/2 ta	336 32 117 20	505	Te ت	20		
13.	Ze ز	24	7/16 ta 8/3 ta 9/5 ta	112 24 45	181	Sin س	19		
14.	Sin س	19	7/12 ta 9/7 ta	84 63	147	Dol د	15		
15.	Shin ش	29	7/19 ta 9/7 ta 10/1 ta 11/2 ta	133 63 10 22	228	Vov و	15		
16.	Sod ص	5	7/4 ta 9/1 ta	28 9	37	Qof ق	13		
17.	Zod ض	4	7/2 ta 9/2 ta	14 18	32	G'ayn غ	8		
18.	Itqi ط	4	7/2 ta 9/1 ta 11/1 ta	14 9 11	34	Xe خ	7		
19.	Izg'i ظ	4	7/2 ta 9/2 ta	14 18	32	Ayn ع	7		
20.	Ayn ع	7	7/4 ta 9/3 ta	28 27	55	He ح	6		
21.	G'ayn غ	8	7/6 ta 9/2 ta	42 18	60	Fe ف	6		
22.	Fe ف	6	7/4 ta 9/1 ta 11/1 ta	28 9 11	48	Chim چ	5		
23.	Qof ق	13	7/7 ta 8/2 ta 9/4 ta	49 16 36	101	Sod ص	5		
24.	Kof ک	42	7/32 8/2 ta 9/7 ta 11/1 ta	224 16 63 11	314	Jim ج	4		
25.	Lom ل	29	7/21 ta 8/1 ta 9/5 ta 10/1 ta 11/1 ta	147 8 45 10 11	221	Zod ض	4		
26.	Mim م	45	7/37 ta 8/3 ta 9/4 ta 11/1 ta	259 24 36 11	330	Itqi ط	4		

27.	Nun ن	68	7/46 ta 8/2 ta 9/18 10/1 ta 11/1 ta	322 16 162 10 11	521	Izgʻi ظ	4		
28.	Vov و	15	7/12 ta 9/3 ta	84 27	111	Se ث	3		
29.	He ه	52	5/1 ta 7/40 ta 9/11 ta	5 280 99	384	Zol ذ	3		
30.	Lomalif ال	2	7/2 ta	14	14	Pe پ	2		
31.	Yo ي	76	5/1 ta 6/1 ta 7/57 ta 8/2 ta 9/15 ta	5 6 399 16 135	561	Lomalif ال	2		
Jami		650	4973			650	4973		

“Gʻaroyib us-sigʻar” devonida gʻazaldan tashqari yana 7 ta janr boʻlib, ularning miqdori quyidagi jadvalda aks etgan (2-jadvalga qarang):

2-jadval.

T/R	Janr nomi	Soni	Tarkibi		
1.	Mustazod	1	7 bayt		
2.	Muxammas	3	7 band	2 ta	57,5 bayt
			9 band	1 ta	
3.	Musaddas	1	9 band	27 bayt	
4.	Tarjiband	1	10 baytdan	100 bayt	
5.	Masnaviy	1		147 bayt	
6.	Ruboiy	133	266 bayt		
7.	Qitʼa	50	138 bayt		
Qitʼalar tarkibi					
Baytlar miqdori		Soni / ta	Umumiy hajmi		
2		36	72		
3		8	24		
4		2	8		
5		1	5		
9		2	18		
11		1	11		
Jami		50	138		

“Xazoyin ul-maoniy” kulliyotining “Gʻaroyib us-sigʻar”dan keyingi devoni “Navodir ush-shabob” boʻlib, u inson hayotining yigitlik davrini ifodalaydi. Ushbu bosqich shaxsning ruhiy va hissiy jihatdan faol, joʻshqin va izlanishlarga boy davri sifatida talqin qilinadi. Devon nomining oʻzi ham “yigitlikning nodir jihatlari” maʼnosini anglatib, mazkur davrga xos goʻzallik, ishqiy kechinmalar va hayotga faol

munosabatni bildiradi. Unda asosan shoirning taxminan 20 yoshdan 35 yoshgacha bo‘lgan davrda yozgan, ya’ni yigitlik yillariga mansub lirik she’rlari jamlangan. Biroq ushbu devondagi she’rlarni faqat 20–35 yoshlar oralig‘ida yozilgan deb qaramasligimiz kerak. Ularning orasiga boshqa yillarda yozilgan she’rlar ham qo‘shilgan, qolaversa, bu davrda yozilgan g‘azallar boshqa devonga ham qo‘shilgan.

Statistik tahlil natijalariga ko‘ra, devonda 650 ta g‘azal, 4997 bayt mavjud bo‘lib, bu ko‘rsatkichlar birinchi devon bilan deyarli mutanosib. Tarkib jihatidan 7 baytli g‘azallar ustunlik qiladi, bu esa g‘azallarning ixcham va muvozanatli hajmda yozilganini ko‘rsatadi. Faqat bir dona 13 baytli g‘azal uchraydi.

Harflar kesimida ham taqsimot birinchi devon bilan o‘xshash. Yo (ي), nun (ن), re (ر) kabi harflar ostida g‘azallar sonining ko‘pligi kuzatiladi, bu esa til birliklari va turkiy affikslarning faol qo‘llanilishi bilan bog‘liq. Shu bilan birga, ayrim harflar ostida g‘azallar sonining kamligi tegishli harfning turkiy tilda she’riy imkoniyatlari cheklangani bilan izohlanadi.

Janrlar tarkibiga e’tibor qaratilsa, g‘azal yetakchi janr sifatida ustunlik qiladi. Boshqa janrlar – qit’a, muammo, tarjiband, tarkibband kabi shakllar esa devonning badiiy imkoniyatlarini kengaytiradi va mazmuniy rang-baranglikni ta’minlaydi.

Umuman olganda, “Navodir ush-shabob” devoni kompozitsion jihatdan birinchi devonning mantiqiy davomi sifatida namoyon bo‘lib, unda ham badiiy shakl va tuzilish jihatidan izchillik saqlangan, mazmun jihatidan esa jo‘shqinlik va hayotiy faollik ancha kuchaygan. “Navodir ush-shabob” devonida g‘azaldan tashqari boshqa she’riy janrlar ham muayyan miqdorda uchraydi va ular devonning janr jihatdan boyligini ta’minlaydi. Xususan, devonda 1 ta mustazod (7 bayt), 2 ta muxammas (52,5 bayt), 1 ta musaddas (27 bayt), 1 ta tarjiband (91 bayt) (H.Sulaymon tadqiqotida 103 bayt deyilgan) hamda 1 ta tarkibband (56 bayt) mavjud. Ushbu janrlar murakkab kompozitsiyaga ega bo‘lib, kengroq mazmunni ifodalash imkonini berishi bilan ahamiyatli. Shuningdek, devonda 52 ta muammo mavjud bo‘lib, bu janr aqliy-topishmoq xarakteriga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Qit’alar soni esa 50 ta bo‘lib, ular jami 126 baytdan iborat. Qit’alar tarkibida asosan 2 baytli shakl (34 ta) ustunlik qiladi, qolganlari 3, 4, 5 va 7 baytli ko‘rinishlarda uchraydi. Mazkur devonda g‘azal yetakchi janr bo‘lsa-da, boshqa she’riy shakllar uning mazmuniy va kompozitsion imkoniyatlarini kengaytirib, asarning umumiy badiiy qamrovini boyitishga xizmat qiladi. Ushbu devonda 5 va 12 baytli g‘azallar majud emas, biroq 6 baytli g‘azallar boshqa devonlarga nisbatan ko‘proq uchraydi. Bu devonda jami 759 ta she’r mavjud bo‘lib, ular 5410,5 baytni tashkil etadi. Devonga oid barcha raqamlar quyidagi jadvalda batafsil qayd etilgan (3-jadvalga qarang):

3-jadval.

T/R	Harflar	G‘azallar soni	Bayt tarkibi	Baytlar yig‘indisi	Harf bo‘yicha jami baytlar	Harflar kesimida darajalanish	Baytlar kesimida darajalanish
“Navodir ush-shabob”							
1.	Alif ا	39	7/ 27 ta 9 / 9 ta 11/3 ta	189 81 33	303	Yo ي	76 5 baytlik -

2.	Be ب	27	7/ 14 ta 9 / 12 ta 11/1 ta	98 108 11	217	Nun ن	68	6 baytlik	18
3.	Pe پ	2	7/ 1 ta 9/ 1 ta	7 9	16	Re ر	67	7 baytlik	3122
4.	Te ت	20	7/ 12 ta 9/8 ta	84 72	156	He (hoyi havas)	52	8 baytlik	72
5.	Se ث	3	7/ 2 ta 9/ 1 ta	14 9	23	Mim م	45	9 baytlik	1449
6.	Jim ج	4	7/4 ta	28	28	Kof ك	42	10 baytlik	70
7.	Chim چ	5	7/ 4 ta 9 / 1 ta	28 9	37	Alif ا	39	11 baytlik	253
8.	He ح	6	7/ 3 ta 8/ 1 ta 9/ 2 ta	21 8 18	47	Shin ش	29	12 baytlik	-
9.	Xe خ	7	7/ 5 ta 9/1ta 10/1 ta	35 9 10	54	Lom ل	29	13 baytlik	13
10.	Dol د	15	7/ 11 ta 9 / 4 ta	77 36	113	Be ب	27		
11.	Zol ذ	3	7/3 ta	21	21	Ze ز	24		
12.	Re ر	67	7/ 50 ta 8 / 1 ta 9/11 ta 10/ 3 ta 11/ 2 ta	350 8 99 30 22	509	Te ت	20		
13.	Ze ز	24	7/ 18 ta 8/ 1 ta 9/ 5 ta	126 8 45	179	Sin س	19		
14.	Sin س	19	7/ 13 ta 8/1 ta 9/ 4 ta 11/1 ta	91 8 36 11	146	Dol د	15		
15.	Shin ش	29	7/ 18 ta 8/1 ta 9/ 9 ta 10/1 ta	126 8 81 10	225	Vov و	15		
16.	Sod ص	5	6 / 1 ta 7/4 ta	6 28	34	Qof ق	13		
17.	Zod ض	4	7/ 3 ta 9/ 1 ta	21 9	30	G'ayn غ	8		
18.	Itqi ط	4	7/ 3 ta 9 / 1 ta	21 9	30	Xe خ	7		
19.	Izg'i ظ	4	7/ 3 ta 8/ 1 ta	21 8	29	Ayn ع	7		
20.	Ayn ع	7	7/7 ta	49	49	He ح	6		

21.	G'ayn غ	8	7/5 ta 9/3 ta	35 27	62	Fe ف	6		
22.	Fe ف	6	7/6 ta	42	42	Chim چ	5		
23.	Qof ق	13	7/7 ta 9/5 ta 11/1 ta	49 45 11	105	Sod ص	5		
24.	Kof ك	42	7/26 9/14 ta 11/2 ta	182 126 22	330	Jim ج	4		
25.	Lom ل	29	7/20 ta 8/2 ta 9/6 ta 11/1 ta	140 16 54 11	221	Zod ض	4		
26.	Mim م	45	7/29 ta 9/14 ta 10/1 ta 11/1 ta	203 126 10 11	350	Itqi ط	4		
27.	Nun ن	68	6/2 ta 7/49 ta 9/12 ta 10/1 ta 11/4 ta	12 343 108 10 44	517	Izg'i ظ	4		
28.	Vov و	15	7/9 ta 9/3 ta 11/3 ta	63 27 33	123	Se ث	3		
29.	He ه	52	7/32 ta 8/1 ta 9/15 ta 11/4 ta	224 8 135 44	411	Zol ذ	3		
30.	Loma- lif ال	2	7/2 ta	14	14	Pe پ	2		
31.	Yo ي	76	7/56 ta 9/19 ta 13/1 ta	392 171 13	576	Lomalif ال	2		
Jami		650	4997			650	4997		

“Navodir ush-shabob” devonida g‘azaldan tashqari 7 ta janr bo‘lib, ular mustazod, muxammas, musaddas, tarjiband, tarkibband, muammo, qit‘a janridagi she‘rlardir. Qayd etish kerakki, muammo janri boshqa devonlarda uchramaydi. Mavjud she‘riy asarlarning miqdoriy ko‘rsatkichlari quyidagi jadvalda batafsil aks etgan (4 ta jadvalga qarang):

4-jadval.

T/R	Janr nomi	Soni	Tarkibi		
1.	Mustazod	1	7 bayt		
2.	Muxammas	3	5 band	1 ta	52,5 bayt
			7 band	1 ta	
			9 band	1 ta	

3.	Musaddas	1	9 band	27 bayt
4.	Tarjiband	1		91 bayt
5.	Tarkibband	1		56 bayt
6.	Muammo	52		54 bayt
7.	Qit'a	50		126 bayt
Qit'alar tarkibi				
	Bayt uzunligi	Soni/ta		Umumiy bayt
	2	34		68
	3	11		33
	4	2		8
	5	2		10
	7	1		7
	Jami	50		126

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti nafaqat hajm jihatidan ulkan, balki ichki tuzilishi, qat’iy statistik mutanosibli va janrlar rang-barangligi bilan ham mukammal badiiy sistemadir. Kulliyot tarkibida har bir devonning teng miqdorda g’azallardan tuzilgani, baytlar sonining o’zaro yaqinligi hamda harflar kesimidagi izchil joylashuv shoirning ijodiy jarayonda aniq reja va kompozitsion tartibga amal qilganini ko’rsatadi. Tahlillar natijasida g’azal yetakchi janr sifatida ustunlik qilishi bilan birga, jami 16 ta she’riy janrning mavjudligi kulliyotning janr jihatdan nihoyatda boy ekanini tasdiqlaydi. Baytlar tarkibida 7 baytli g’azallarning ustunligi esa nafaqat badiiy muvozanat, balki sharqona tafakkur tarziga xos ramziy qarashlar bilan ham bog’liq ekanini anglatadi. Shuningdek, kulliyotning to’rt devoni inson hayotining bosqichma-bosqich kamol topish jarayonini aks ettirib, bolalikdan keksalikkacha bo’lgan ruhiy va ma’naviy rivojlanishni izchil ifoda etadi. Shu jihatdan, mazkur asar nafaqat she’riy to’plam, balki inson hayotining badiiy-falsafiy modeli sifatida namoyon bo’ladi.

Umuman olganda, “Xazoyin ul-maoniy” Alisher Navoiyning yuksak badiiy tafakkuri, mukammal poetik konsepsiyasi va chuqur ma’naviy qarashlarini mujassam etgan nodir adabiy meros bo’lib, u o’zbek mumtoz adabiyotining eng oliy lirik cho’qqilaridan biri sifatida e’tirofga loyiq. Asar haqiqatan chuqur fikr yuritishga chorlaydigan, mukammal tarh asosida bunyod etilgan majmuaki, kulliyotning barcha she’rlarini tabdil qilish, sharhlash va uni ommaga tushunarli tilda yetkazish – bugungi navoiyshunoslik oldida turgan asosiy masala hisoblanadi.

Ushbu kulliyotning umumiy hajmi, kompozitsiyasi va statistik tahlili olimlarimiz tadqiqotlarida turlicha bo’lib, biror kishini “xatkor” deyish qiyin. Xulosalar va kuzatishlardagi farqlar, yuqorida qayd etganimizdek, qo’lyozmalar turliligi, manbalarning farqliligi bilan izohlanadi. Biz ham ayni bir manbaga – eng oxirgi akademik nashrga asoslangan holda o’z faktlarimizni, mulohazalarimizni bildirdik. Keyingi ikki devon va “Xazoyin ul-maoniy” bo’yicha umumiy statistik tahlillarimiz ushbu maqolaning ikkinchi qismida taqdim etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdugʻafurov, A. (1969). Navoiy qitʼalarining sarlavhalari haqida. *Oʻzbek tili va adabiyoti*, (1).
2. Abdugʻafurov, A. (1979). *Erk va ezgulik kuychilari*. Toshkent: Gʻafur Gʻulom.
3. Abdugʻafurov, A. (1994). “Xazoyin ul-maoniy” jumboqlari (birinchi maqola). *Oʻzbek tili va adabiyoti*, (4–6), 9–16.
4. Abduraimova, X. (2025). Navoiygacha boʻlgan turkiy adabiyotda Iskandar mavzusi talqinlari. *Filologiyaning dolzarb masalalari (professor Ergash Ochilov tavalludining 60 yilligiga bagʻishlangan respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi)*, 1(95), 214–219.
5. Fayzulloh, V. (2021). *Navoiy nazmi rangin*. Toshkent: Future Books.
6. Hakimov, M. (1979). *Alisher Navoiy lirikasi va xalq ogʻzaki ijodi*. Toshkent: Oʻzbekiston SSR Fan nashriyoti.
7. Hayitmetov, A. (1970). *Navoiy dahosi*. Toshkent: Gʻafur Gʻulom.
8. Hayitmetov, A. (1983). *Navoiy poetikasi*. Toshkent: Oʻzbekiston SSR Fan nashriyoti.
9. Hayitmetov, A. (1998). “Xazoyin ul-maoniy” devoni takмили va Husayn Boyqaro; Husayniy devoni qoʻlyozmasining Balamkada nusxasi. *Oʻzbek tili va adabiyoti*, (1), 7–22.
10. Hayitmetov, A. (2015). *Navoiy lirikasi*. Toshkent: Oʻzbekiston.
11. Imomnazarov, M. (2021). *Istiqlol davri oʻzbek navoiyshunosligi* (30 jild, 8-jild). Toshkent: Tamaddun.
12. Isʼhoqov, Y. (1983). *Navoiy poetikasi*. Toshkent: Oʻzbekiston SSR Fan nashriyoti.
13. Isʼhoqov, Y. (2014). *Soʻz sanʼati soʻzligi*. Toshkent: Oʻzbekiston NMIU.
14. Karimova, F. (n.d.). “Xazoyin ul-maoniy” debochasi kompozitsion tuzilishi tadqiqi.
15. Malikov, A. (2026). *Alisher Navoiy “Gʻaroyib us-sigʻar” devoni kontekstining nazariy masalalari*. Filol. fan. dok. diss. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti.
16. Mallayev, N. (1991). *Soʻz gulining guljoji*. Toshkent: Gʻafur Gʻulom.
17. Navoiy, A. (1988). *Mukammal asarlar toʻplami* (20 tom, 1-jild). Toshkent: Fan.
18. Navoiy, A. (1998). *Xazoyin ul-maoniy. Debocha* (Mukammal asarlar toʻplami, 20 tom, 14-jild). Toshkent: Fan.
19. Navoiy, A. (2011). *Toʻla asarlar toʻplami* (10 jild). Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
20. Nosirov, O., Jamolov, S., & Ziyoviddinov, M. (1979). *Oʻzbek klassik sheʼriyati janrlari*. Toshkent: Oʻqituvchi.
21. Orzibekov, R. (1989). Oʻzbek poeziyasida oʻz gʻazallariga tazmin musammat yaratish anʼanalari. *Oʻzbek tili va adabiyoti*, (5), 9–11.
22. Raxmatullayeva, M. (1965). *K voprosu izucheniya sinonimov v yazike Alishera Navoi*. Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. Tashkent.
23. Rustamov, A. (1979). *Navoiyning badiiy mahorati*. Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot.
24. Sirojiddinov, Sh., Yusupova, D., & Davlatov, O. (2020). *Navoiyshunoslik*. Toshkent: Akademnashr.
25. Sulaymonov, H. (2024). “Xazoyin ul-maoniy” tekstlarini oʻrganish va nashrga tayyorlashning asosiy masalalari. *Turkologik tadqiqotlar xalqaro ilmiy jurnali*.
26. Xondamir. (1967). *Makorim ul-axloq*. Toshkent.
27. Gʻafforova, Z. (2001). *Navoiyning hamd va naʼt gʻazallari*. Toshkent: Maʼnaviyat.
28. Gʻaniyeva, S. (2015). *Alisher Navoiy hayoti va ijodi*. Toshkent: Oʻzbekiston.
29. Sharʼiy Juzjoniy, A.H. (2019). “Xazoyin ul-maoniy”ning tengsiz qoʻlyozma nusxasi. *Golden Scripts*, 1(2).
30. Shayxzoda, M. (1972). *Asarlar: Gʻazal mulkining sultoni* (6 jild, 4-jild). Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti.
31. Shayxzoda, M. (1972). *Asarlar: Navoiyning lirik qahramoni haqida* (2-jild). Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti.

REFERENCES

1. Abdugafurov, A. (1969). On the titles of Navo'i's qit'as. *Uzbek Language and Literature*, (1).
2. Abdugafurov, A. (1979). *Singers of freedom and goodness*. Tashkent: Gafur Ghulom.
3. Abdugafurov, A. (1994). The puzzles of *Khazoyin ul-maoniy* (first article). *Uzbek Language and Literature*, (4–6), 9–16.
4. Abduraimova, Kh. (2025). Interpretations of the Alexander theme in Turkic literature before Navo'i. *Current Issues of Philology (Republican Scientific and Practical Conference Dedicated to the 60th Anniversary of Professor Ergash Ochilov)*, 1(95), 214–219.
5. Fayzullah, V. (2021). *The colorful poetry of Navo'i*. Tashkent: Future Books.
6. Gafforova, Z. (2001). *Navo'i's ghazals of praise and panegyric*. Tashkent: Spirituality.
7. Ganiyeva, S. (2015). *The life and works of Alisher Navo'i*. Tashkent: Uzbekistan.
8. Hakimov, M. (1979). *Alisher Navo'i's lyric poetry and folk oral tradition*. Tashkent: Publishing House of the Uzbek SSR Academy of Sciences.
9. Hayitmetov, A. (1970). *The genius of Navo'i*. Tashkent: Gafur Ghulom.
10. Hayitmetov, A. (1983). *Navo'i's poetics*. Tashkent: Publishing House of the Uzbek SSR Academy of Sciences.
11. Hayitmetov, A. (1998). Completion of the *Khazoyin ul-maoniy* divan and Husayn Bayqara; the Balamkada manuscript copy of the Husayniy divan. *Uzbek Language and Literature*, (1), 7–22.
12. Hayitmetov, A. (2015). *Navo'i's lyric poetry*. Tashkent: Uzbekistan.
13. Imomnazarov, M. (2021). *Uzbek Navo'i studies during the period of independence* (30 vols., Vol. 8). Tashkent: Renaissance.
14. Is'hoqov, Y. (1983). *Navo'i's poetics*. Tashkent: Publishing House of the Uzbek SSR Academy of Sciences.
15. Is'hoqov, Y. (2014). *Dictionary of the art of words*. Tashkent: Uzbekistan National Publishing and Information Agency.
16. Karimova, F. (n.d.). *A study of the compositional structure of the preface to Khazoyin ul-maoniy*.
17. Khondamir. (1967). *Makorim ul-akhlaq*. Tashkent.
18. Malikov, A. (2026). *Theoretical issues of the context of Alisher Navo'i's Kharoib us-sig'ar divan*. Doctoral dissertation in philological sciences. Tashkent: Alisher Navo'i Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.
19. Mallayev, N. (1991). *The crown of the flower of words*. Tashkent: Gafur Ghulom.
20. Navo'i, A. (1988). *Complete collection of works* (20 vols., Vol. 1). Tashkent: Science.
21. Navo'i, A. (1998). *Khazoyin ul-maoniy. Debocha* (Complete collection of works, 20 vols., Vol. 14). Tashkent: Science.
22. Navo'i, A. (2011). *Complete collection of works* (10 vols.). Tashkent: Gafur Ghulom Publishing and Printing Creative House.
23. Nosirov, O., Jamolov, S., & Ziyoviddinov, M. (1979). *Genres of Uzbek classical poetry*. Tashkent: Teacher.
24. Orzibekov, R. (1989). Traditions of creating tazmin musammats for one's own ghazals in Uzbek poetry. *Uzbek Language and Literature*, (5), 9–11.
25. Rakhmatullayeva, M. (1965). *On the study of synonyms in the language of Alisher Navo'i*. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. Tashkent.
26. Rustamov, A. (1979). *Navo'i's artistic mastery*. Tashkent: Gafur Ghulom Publishing House.
27. Shar'i Juzjaniy, A.H. (2019). The unique manuscript copy of *Khazoyin ul-maoniy*. *Golden Scripts*, 1(2).
28. Shaykhzoda, M. (1972). *Works: On Navo'i's lyrical hero* (Vol. 2). Tashkent: Gafur Ghulom Publishing House of Literature and Art.
29. Shaykhzoda, M. (1972). *Works: The sultan of the realm of ghazals* (6 vols., Vol. 4). Tashkent: Gafur Ghulom Publishing House of Literature and Art.

-
30. Sirojiddinov, Sh., Yusupova, D., & Davlatov, O. (2020). *Navo'i studies*. Tashkent: Academic Publishing House.
 31. Sulaymonov, H. (2024). The main issues of studying the texts of *Khazoyin ul-maoniy* and preparing them for publication. *International Journal of Turkological Studies*. Samarkand.